

Karol Łopatecki

Wydział Historyczno-Socjologiczny
Uniwersytet w Białymstoku

DOI: 10.15290/bth.2015.13.04

Poglądy Floriana Zebrzydowskiego dotyczące ufortyfikowania, obrony i poddania twierdz

Florian Zebrzydowski jest zaliczany do najważniejszych renesansowych teoretyków wojskowości. Dodatkowo pełnił urząd hetmana, a więc miał bezpośredni wpływ na przemiany zachodzące w połowie XVI wieku w armii koronnej i pośrednio litewskiej. Biorąc pod uwagę jego rolę, liczba prac, które w odrębnym studium prezentowałyby jego twórczość jest skromna. Istnieje jedynie kilkustronicowy biogram, który Stanisław Bodniak umieścił w „Przeglądzie Historyczno-Wojskowym” w roku 1931 i od ponad 80 lat publikacja ta stanowi podstawowe opracowanie¹. W 2004 roku działalnością wojskową Floriana Zebrzydowskiego zajął się Paweł Makowiec, jednakże ten przyczynkarski tekst nie został rozwinięty w kolejnych pracach autora².

W artykule prezentuję poglądy Floriana Zebrzydowskiego dotyczące przygotowania do obrony miejsc ufortyfikowanych, zorganizowania obleganej załogi oraz okoliczności, które musiały być spełnione, aby kapitulacja nie wiązała się z odpowiedzialnością karną³. Hetman swoje poglądy zaprezentował w dwóch różnych, tak pod względem formy, jak i treści dokumentach: *Pouczeniu wojennym*⁴ z 1559 roku i *Artykułach hetmańskich* wydanych pod Zemborkiem 10 września

¹ S. Bodniak, *Przedmowa*, [do:] *Hetman Florian Zebrzydowski o porządku wojennym*, wyd. S. Bodniak, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1931, R. 3, z. 2, s. 295–299.

² P. Makowiec, *Działalność wojskowa hetmana Floriana Zebrzydowskiego*, „Materiały do Historii Wojskowości” 2004, nr 2, s. 11–17.

³ Zob. K. Olejnik, *Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku*, Poznań 1976, s. 74–75; T. Zarębska, *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*, Warszawa 1975, s. 240–241; J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski: od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa 1996, s. 102.

⁴ Wydanie krytyczne w dwóch edycjach: *Porządek żołnierski tak w polu jako i na zamkach od P. Floriana Zebrzydowskiego opisany anno 1559*, [w:] *Hetman Florian Zebrzydowski...*, s. 299–305; *Pouczenie wojenne, przesłane przez Floriana Zebrzydowskiego Mikołajowi Radziwiłłowi*, [w:] *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, oprac. S. Kutrzeba, Kraków 1937, s. 79–87.

1561 roku⁵. Wcześniejsze chronologicznie źródło, to list napisany na prośbę hetmana wielkiego litewskiego – Mikołaja Radziwiłła „Rudego”⁶. Wówczas armia litewska zaczęła przejmować odpowiedzialność za część terytorium Inflant, które wchodziło jeszcze w skład Zakonu Kawalerów Mieczowych. Przed Litwinami stanął problem objęcia w posiadanie, wzmocnienia i utrzymania licznych średniowiecznych zamków przed oczekiwaną ofensywą moskiewską. Dlatego hetman litewski prosił Floriana Zebrzydowskiego o radę, która została przedstawiona w obszernym liście składającym się z 44 punktów⁷. Forma ta powodowała, że przez długi okres utożsamiano ten dokument z prawami wojskowymi. Dopiero Jerzy Serczyk, następnie zaś Janusz Sikorski uzasadnili, że mamy do czynienia z tekstem teoretycznym⁸.

Drugi dokument nie jest już propozycją reform, lecz ma charakter aktu normatywnego⁹. Ogłaszając go pod Zeborkiem Florian Zebrzydowski tak go zreda-

⁵ Pierwsze wydanie drukiem: *Artykuły które są opowiadane przez Wielmożnego Pana Florijana Zebrzydowskiego*, [w:] *Stanisława Łaskiego wojewody sieradzkiego prace naukowe i dyplomatyczne*, wyd. M. Malinowski, Wilno 1864, s. 291–305. Edycja krytyczna: *Floriana Zebrzydowskiego hetmana artykuły wojskowe*, [w:] *Polskie ustawy...*, s. 94–115. Obaj wydawcy nie uwzględnili redakcji znajdującej się w Petersburgu. *Artykuły które były opowiedziane przez wielmożego pana Floriana Zebrzydowskiego*, Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Автографы Дуровского 321.1, nr 1, k. 1–4. Por. M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008, s. 227.

⁶ Nie jest to jedyny przykład, w którym korespondencja pomiędzy dowódcami prowadziła do powstania krótkich traktatów wojskowych. Przykładowo, najważniejszym pomnikiem literatury wojskowej z pierwszej połowy XVI wieku jest wymiana poglądów na temat wyprawy starodubskiej z 1534 roku pomiędzy Olbrachtem Gasztołdem a Zygmuntem Starym. Zygmunt I Stary do O. Gasztołda, Wilno 1 VIII 1534, [w:] *Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв.*, t. VI: *Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки, первая половина XVI в.*, wyd. M. M. Кром, Москва–Варшава 2002, s. 100–105. Por. K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013, s. 215–216.

⁷ G. Błaszczuk, *Ustawy i artykuły wojskowe Polski i Litwy do 1569 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1998, t. 49, s. 58. Już w 1556 roku na prośbę Radziwiłła adresowaną do króla, Zygmunt August zapewnił, że wyśle listy z nauką dotyczącą wykorzystania wojsk pieszych. Zygmunt August do M. Radziwiłła, Warszawa z 12 XII 1556, [w:] *Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego*, wyd. S. A. Lachowicz, Wilno 1842, s. 109.

⁸ J. Serczyk, *Florian Zebrzydowski hetman wojsk zaciężnych, kasztelan lubelski, starosta sądecki i tyszowiecki. Przyczynek do historii wojskowej XVI w.*, Toruń 1950 (maszynopis). Pierwsze informacje wydane drukiem to: J. Sikorski, „*Księgi hetmańskie*” *Stanisława Sarnickiego na tle piśmiennictwa wojskowego w Polsce XVI wieku. Część I*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1966, t. 12, z. 2, s. 67–68. Zob. również: K. Olejnik, *Obrona polskiej granicy zachodniej od końca XIV do schyłku XVIII wieku*, Poznań 1985, s. 74–75; L. Czubiński, *Polskie wojskowe prawo karne w zarysie*, Warszawa 1981, s. 12.

⁹ Wydanie przepisów wojennych było wynikiem niepodporządkowania się wojsk polskich hetmanom litewskim. Tym samym hetman zaciężny koronny – Florian Zebrzydowski musiał osobiście uregulować problematykę zawartą w artykułach wojskowych. *Condycie namowione w Sędomierzu od rotmistrzów jezdnych i pieszych 26 aprilis, bez których służby od J.K.M. przyjąc niechcieli*,

gował, by odpowiadał składowi i celom stawianym jego armii. Należy pamiętać, iż dowodził on wojskiem połowym złożonym w 2/3 z jazdy. Tym samym w przepisach poruszał inne tematy niż w *Pouczeniu wojennym*¹⁰. Z tych chociażby względów nie można się zgodzić z Januszem Sikorskim, który twierdził, że *Pouczenie wojenne* „(...) nie miało widocznie szans rozpowszechnienia” i dlatego w 1561 roku pod Zelborkiem hetman wydał prawa wojskowe dla swych podwładnych¹¹.

Podkreślić należy, że oddziaływanie myśli wojskowej Floriana Zebrzydowskiego było duże, o czym może świadczyć praca Stanisława Sarnickiego *Księgi hetmańskie* napisana w latach 1578–1580¹². Autor wymienił siedem traktatów lub dokumentów rękopiśmiennych, do których się odwoływał. Odnotowany został Jan Długosz, Mikołaj Firlej, Jan Tarnowski, Albrecht Hohenzollern, Stanisław Łaski, Jan II Jakub Heraklida Despota oraz omawiany w tym artykule Florian Zebrzydowski¹³.

Na wstępie warto przybliżyć doświadczenie wojskowe Floriana Zebrzydowskiego. Prawdopodobnie jego pierwszy kontakt z armią miał miejsce w roku 1538, kiedy otrzymał list przypowiedni na oddział piechoty, która stacjonowała na Podolu. Dalsze doświadczenia zdobywał w wojskach nadwornych. Już w 1539 roku zostaje dworzaniem Zygmunta I Starego¹⁴, a dziewięć lat później Zygmunt II August wykorzystuje Zebrzydowskiego, by ten na czele 200-osobowej chorągwi witał na granicy z Litwą w Łosicach Barbarę Radziwiłównę¹⁵. Bardzo dobre relacje pomiędzy Zebrzydowskim a Mikołajem Radziwiłłem „Czarnym” i Mikołajem Radziwiłłem „Rudym” widoczne są od 1547 roku¹⁶. W konsekwencji w 1549 roku hetman wielki litewski zwrócił się do króla z prośbą o przesłanie Floriana na Litwę, co argumentował chęcią wykorzystania jego doświadczenia

[w:] *Materiały do działalności wojskowej Floriana Zebrzydowskiego*, wyd. J. Jasnowski, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1937, t. 9, z. 2, s. 273–274.

¹⁰ Szerzej o wpływie Floriana Zebrzydowskiego na rozwój prawa wojskowego: K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012, s. 168–182.

¹¹ J. Sikorski, *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*, Warszawa 1991, s. 103.

¹² M. Janicki, *Grunwald w tradycji polskiej od XV do XVII wieku*, [w:] *Znak świętego zwycięstwa. W sześćsetną rocznicę bitwy pod Grunwaldem. Katalog wystawy 15 lipca – 30 września 2010 Zamek Królewski na Wawelu*, t. I: Studia, Kraków 2010, s. 136, przyp. 366.

¹³ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 325, t. I, s. 5.

¹⁴ Z. Spieralski, *Jan Tarnowski*, Warszawa 1977 s. 288; P. Makowiec, op. cit., s. 11–12.

¹⁵ M. Radziwiłł „Rudy” do B. Radziwiłłowej, Jedlna 28 IX 1548, [w:] *Listy polskie XVI wieku*, t. II, (red.) K. Rymut, Kraków 2001, s. 97; Z. Kuchowicz, *Barbara Radziwiłłówna*, Łódź 1989, s. 140.

¹⁶ M. Radziwiłł „Czarny” do M. Radziwiłła „Rudego”, Piotrków 4 IX 1547, [w:] *Listy polskie XVI wieku*, t. I, (red.) K. Rymut, Kraków 1998, s. 397; M. Radziwiłł „Rudy” i S. Dowojna do Zygmunta II Augusta, Dubniki 9 XII 1547, [w:] ibidem, s. 444–446.

wojskowego¹⁷. Król nie wyraża na to zgody, a w odpowiedzi, którą władca udzielił Radziwiłłowi dostrzec można wielkie zaufanie do Zebrzydowskiego i niezwykle wysokie mniemanie o jego wiedzy wojskowej¹⁸.

Wówczas Florian Zebrzydowski pełni jedynie funkcję dworzanina konnego (od 1543 roku), referendarza litewskiego (od 1546 roku) i sekretarza królewskiego (od około 1548 roku)¹⁹. Konsekwentnie jednak zyskuje na znaczeniu w bezpośrednim otoczeniu Zygmunta Augusta. Najpóźniej w 1550 roku powierzono mu zwierzchnictwo wojskowe nad dworzanami królewskimi z tytułem *praefectus aulicorum regionum*²⁰. Tym samym jako pierwszy hetman nadworny przejmując militarną część kompetencji od marszałka nadwornego²¹. Ugruntowaniem coraz silniejszej pozycji była nominacja 3 września 1552 roku na kasztelana oświęcimskiego, a rok później kasztelana lubelskiego²². W 1552 roku Zebrzydowski zostaje również burgrabim krakowskim, w związku z czym sprawuje rządy nad piechotą strzegącą Wawelu²³. Swoistym zwieńczeniem kariery

¹⁷ S. Bodniak, op. cit., s. 295. O relacjach Radziwiłłów z Florianem Zebrzydowskim pisze T. Kempa, *Sekretarze królewscy na służbie u Radziwiłłów w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, (red.) E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 249, 252, który zalicza je do związków przyjacielskich nie zaś klientalnych.

¹⁸ Zygmunt II August do M. Radziwiłła „Rudego”, Piotrków 1548, [w:] *Listy polskie...*, t. II, s. 201: „podle potrzeby ruszenia się i tego (...) nadziewamy, a iż s Wami confidenter mówiąc na dworze żadnego innego nie mamy nad Zebrzydowskiego, który by się na takowe sprawy godzić miał, nie zda się nam, abysmy go kędy od siebie odsyłać mieli (...), a też i dla innych spraw Zebrzydowskiego tu potrzebujemy. Mogłoby się trafić, iżby i pana krakowskiego przy nas nie było, a w tym czasie, co by na nas przypaść mogło?”.

¹⁹ M. Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Oświęcim 2014, s. 30, 235. Władca wykorzystywał Zebrzydowskiego w mediacjach i komisjach rozpatrujących spory. Zygmunt II August do M. Radziwiłła „Rudego”, Kraków 16 II 1550, [w:] *Listy polskie...*, t. II, s. 449; J. Rafacz, *Sąd referendarski koronny: z dziejów obrony prawnej chłopów w dawnej Polsce*, Poznań 1948, s. 6; A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August: król Polski i Wielki Książę Litewski: 1520–1562*, Warszawa 1996, s. 101.

²⁰ S. Bodniak, op. cit., s. 295; S. Kutrzeba, *Prawa, przywileje, statuty i lauda księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, [w:] *Archiwum Komisji Prawniczej PAU*, t. IX, Kraków 1913, s. 300.

²¹ M. Ferenc, *Dwór...*, s. 29; idem, *Służba wojskowa dworzan króla Zygmunta Augusta*, [w:] *Dwór i kraj. Między centrum a peryferiami władzy*, (red.) R. Skowron, Kraków 2003, s. 109–112. Natomiast M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo armii koronnej w latach 1501–1572*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1992, t. 34, s. 54–55, nominację na hetmana nadwornego dla Floriana Zebrzydowskiego upatruje w 1552 roku.

²² *Urzędnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1990, s. 139, 275.

²³ S. Kutrzeba, *Prawa...*, s. 338; *Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. VIII: *Prawa i przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, t. I, z. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1885, s. 223; *Władztwo Polski w Prusiech Zakonnych i Książęcych, 1545–1657: wybór źródeł*, wyd. A. Vetulani, Wrocław 1953, s. 123; J. Rafacz, op. cit., s. 9; I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja sejmowa za czasów Zygmunta Augusta, 1548–1572*, Kraków 1974, s. 120; S. Kutrzeba, *Dawny zarząd Wawelu*, [w:] *Rocznik Krakowski*, t. 8, (red.) S. Krzyżanowski, Kraków 1906, s. 72–88; M. Ferenc, *Dwór...*, s. 30.

dworskiej było powierzenie przez Zygmunta Augusta dowództwa nad wojskiem zgromadzonym pod Łobzowem w 1553 roku²⁴. W okolicach Krakowa odbyła się wówczas parada wojsk z okazji ślubu króla z Katarzyną Austriaczką. Cztery lata później Zebrzydowski bierze udział w wyprawie pozwolskiej. Następnie otrzymuje tytuł hetmana wojsk zaciężnych i wyrusza z polskimi chorągwiami do Inflant²⁵. Tam też bierze czynny udział w wydarzeniach wojennych z lat 1561–1562²⁶. Niestety, kampania w Inflantach nie przyczynia się do upragnionego sukcesu²⁷. Działania zbrojne nie przynoszą wymiernych efektów, a ogromne zwycięstwo wojsk polskich pod Newlem (1562 rok) odniósł już, wobec choroby Zebrzydowskiego, jego następca Stanisław Leśniowski²⁸. Hetman, niedługo po powrocie z Inflant, w 1566 roku, umiera i zostaje pochowany w Lublinie²⁹.

Życiorys, a w szczególności nominacja Floriana Zebrzydowskiego na urzędy hetmańskie (hetmana nadwornego i zaciężnego) zastanawia. Należy zgodzić się z opinią Marka Plewczyńskiego, który przypisał mu „w rzeczywistości tylko niewielki staż dworski”³⁰. Jednocześnie ocena współczesnych świadczy, że musiał być osobą doskonale znającą się na przeobrażeniach wojskowych zachodzących w Europie³¹. Najbardziej prawdopodobne wytłumaczenie wiąże się z zainteresowaniami Zebrzydowskiego, który poszerzał wiedzę o najnowszych trendach wojskowych za pomocą traktatów wojskowych. Albrecht Hochenzollern pisząc *Księgi o rycerskich rzeczach a sprawach wojennych* wspomina o „księgowym walczniku” – co było pogardliwym określeniem wobec osoby, która „jakie księgi

²⁴ S. Orzechowski, *Dzieła w niektórych przedmiotach pisane*, tłum. Z. A. Nałęcz, t. II, Wrocław 1826, s. 122–126.

²⁵ Przed wyprawą otrzymuje 18 maja 1561 roku starostwo w Sączu. *Urządnicy województwa krakowskiego*, s. 124.

²⁶ Florian Zebrzydowski, w zaangażowaniu Korony w obronę Inflant, bierze również udział jako polityk. A. Tomczak, *Walenty Dembiński, kanclerz egzekucji (ok. 1504–1584)*, Toruń 1963, s. 79.

²⁷ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, s. 355, uznaje Zebrzydowskiego za wodza szczęśliwego (czyli zwycięskiego), co jednak w rzeczywistości nie miało miejsca.

²⁸ M. Bielski, *Kronika*, wyd. K. J. Turowski, t. II, Sanok 1856, s. 1151; T. Świąćicki, *Historyczne pamiątki*, wyd. J. Bartoszewicz, t. II, Warszawa 1859, s. 367; M. Plewczyński, *Hetman zaciężny Stanisław Leśniowski herbu Roch ok. 1505–1565*, [w:] *Wojsko – Społeczeństwo – Historia. Prace ofiarowane profesorowi Mieczysławowi Wrzósowski w sześćdziesiątą piątą rocznicę jego urodzin*, (red.) W. Fedorowicz, J. Snopko, Białystok 1995, s. 46–48.

²⁹ Przed śmiercią znana jest jego korespondencja ze Stanisławem Hozjuszem, do którego wysłał syna Mikołaja w celu zdobycia edukacji od sprowadzonych do Braniewa jezuitów. K. Puchowski, *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej obojga narodów: studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk 2007, s. 73–74; A. Szorc, *Kolegium jezuickie w Baraniewie i jego księgozbiór, 1565–1626*, Olsztyn 1998, s. 34–35.

³⁰ M. Plewczyński, *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985, s. 271.

³¹ Stanisław Sarnicki ponad 15 lat po śmierci hetmana wspomina o wynalazku Zebrzydowskiego dotyczącym „mostu na łańcuchach”, a właściwie co wynika z dołączonej ilustracji – drabiny na zawiasach. Biblioteka Jagiellońska, rkps. 171, s. 79.

w rzeczach rycerskich i inszych czytał[a], a z nich z inszemi żołnierzami rozmawiał[a]”³². Jeżeli trop jest dobry, to Zebrzydowski mógł swą wiedzę pozyskać z książek znajdujących się w bibliotece królewskiej, do czego miał zresztą dostęp, pełniąc funkcje blisko związane z dworem.

O tym, że Florian Zebrzydowski był człowiekiem inteligentnym, doskonale wykorzystującym doświadczenie teoretyczne do praktycznych celów, świadczy jego opinia wydana w 1559 roku. Wyjaśnił Mikołajowi Radziwiłłowi „Rudemu”, że nowy teatr wojenny w znaczący sposób wpłynie na sposób prowadzenia wojny z Wielkim Księstwem Moskiewskim. Zwrócił uwagę na warunki geopolityczne w Inflantach, które są podobne do istniejących na terenie Prus, gdzie istnieje liczna sieć średniowiecznych zamków³³. Zebrzydowski uznał, że podczas zbliżającej się wojny rola piechoty wzrośnie, ponadto kluczowe zadanie przypadnie licznym na tym terenie fortyfikacjom³⁴. Sugerował również, że wojna z Moskwą jeszcze bardziej zmniejszy rolę jazdy (ograniczając ją do działań rozpoznawczych), gdyż przeciwko wojskom niemieckim „i mały poczet [jazdy – dop. K.Ł.] mógł comode trafić”³⁵. Późniejsze działania w latach sześćdziesiątych XVI wieku potwierdziły te opinie³⁶.

Florian Zebrzydowski prezentuje bardzo nowoczesne poglądy dotyczące sposobu zakładania umocnień. Formuluje on tezę, o konieczności budowania bastionów lub przynajmniej bastei. Ostrzega: „**pobocznej strzelby jeśliby nie było w zamku, jako pierwej zamki budowano, iż chocia były wieże, ale w murze, niewypuszczone dla pobocznej strzelby**” [pogrubienie – K.Ł.], to taka fortyfikacja nie nadaje się do obrony³⁷. Tym samym podkreśla przejście od średniowiecznej obrony pionowej do nowożytnej koncepcji obrony poziomej opartej na wykorzystaniu broni palnej. Brak takiej oznaczał, że wróg mógł ją zdobyć nawet bez pomocy artylerii³⁸.

³² *Die Kriegsordnung des Markgrafen zu Brandenburg Ansbach und Herzogs zu Preussen Albrecht des Alteren – Königsberg 1555*, (red.) H. J. Bomelburg, B. Chiari, M. Thomae, Braunschweig 2006, s. 166.

³³ S. Turnbull, *Crusader Castles of the Teutonic Knights*, vol. 2: *The stone castles of Latvia and Estonia 1185–1560*, passim.

³⁴ Zgodnie z doktryną zachodnioeuropejską Zebrzydowski doceniał rolę piechoty, co jest szczególnie widoczne w *Pouczeniu wojennym*. Jednakże i w późniejszym dokumencie prezentuje istotne spostrzeżenia dotyczące tej formacji. Przykładowo hetman zauważa, że poczty jazdy utrzymywane przez rotmistrzów pieszych muszą być lepiej wykorzystywane, gdyż do dnia dzisiejszego „legagdzie stawają, a ku żadnemu pożytku nie przychodzą”. *Floriana Zebrzydowskiego hetmana artykuły wojskowe...*, s. 100.

³⁵ *Porządek żołnierski...*, s. 304.

³⁶ А. Янушкевіч, *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. манасграфія*, Мінск 2007, passim.

³⁷ *Porządek żołnierski...*, s. 303.

³⁸ Sądzę, że teza ta oparta była na doświadczeniach z wojny z Zakonem Krzyżackim w latach 1519–1521. Wówczas wzmocniono liczne zamki warmińskie, przybudowując baszty artyleryjskie. S. Herbst, *Potrzeba historii, czyli o polskim stylu życia*, t. II, Warszawa 1978, s. 79.

Warto podkreślić, że Zebrzydowski rozpowszechnia w polskim dyskursie wojskowym pojęcie *strzelby pobocznej* – czyli konieczności wysunięcia przed mur punktów umocnionych, które ochraniałyby kurtyny ostrzałem flankującym³⁹. Co prawda, już Stanisław Łaski używa tego wyrażenia, ale jego propozycje są błędne, proponuje m.in. usypanie wału ziemnego wraz z *poboczną strzelbą* za, a nie przed murem⁴⁰.

Autor *Pouczenia* informuje, że współczesną podstawą obrony fortyfikacji jest broń palna, a to powoduje, że bez wykorzystania „pobocznej strzelby – zamek trudno ma być obronion dzisiejszych czasów”⁴¹. Ocenia również jak długie powinny być kurtyny, czyli w jakiej odległości należy budować basteje lub bastiony. Powinny one być umieszczane „**jeno aby się mógł** [żołnierz – dop. K.Ł.] **przespiecznie na wszystkie strony z akownicą rozwieść**” [pogrubienie – K.Ł.]. Spostrzeżenie to ma niebagatelne konsekwencje urbanistyczne, gdyż wyznacza długość kurtyny (ok. 200 metrów). Tym samym narys twierdzy lub miasta musi być wieloboczny, najlepiej w kształcie figury równobocznej, umiarowej⁴². Rozwiązanie to było już oczywiste dla Stanisława Sarnickiego⁴³.

Najbardziej oryginalną koncepcją była propozycja zastosowania doraźnych prac fortyfikacyjnych, które znacząco wzmocniłyby walory obronne zamku (stąd dzieli tylko krok od wprowadzenia fortyfikacji polowych). Basteje mogły być budowane z drewna i gliny, którą to całą konstrukcję dla zmylenia przeciwnika należało pobielić. Dodatkowo przylegający do niej fragment muru powinien zostać przeparty, by zapewnić właściwą komunikację w założeniu obronnym. Proponuje również zastosowanie prac ziemnych w celu ochrony murów przed ostrzałem artyleryjskim.

W końcu Florian Zebrzydowski postuluje konieczność wprowadzenia *pobocznej strzelby* w każdym przygotowywanym do obrony zamku. Można to uczynić dzięki budowie prowizorycznych bastei lub (co uważa za lepsze rozwiązanie) przez stworzenie nasypu ziemnego, wysuniętego przed lico muru. Proponuje więc zastosowanie fortyfikacji ziemnych, jako sposób doraźnej poprawy wartości obronnych zamku. „**A jeszczeby lepiej, kiedyby je w ziemi począł rąbić i ziemią je przykryć, aby z nich mogła być ziemna poboczna strzelba**” [po-

³⁹ Pojęcie „strzelby pobocznej” chętnie i często wykorzystuje Stanisław Sarnicki w *Księgach hetmańskich* (Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 325, t. I, s. 268, 449, 450, 459, 460, 462).

⁴⁰ S. Łaski, *Prace naukowe i dyplomatyczne*, wyd. M. Malinowski, Wilno 1864, s. 99. Zob. również ibidem, s. 61, 104. Por. S. Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 325, t. I, s. 267.

⁴¹ *Porządek żołnierski...*, s. 303.

⁴² S. Herbst, *Potrzeba historii, czyli o polskim stylu życia*, t. I, Warszawa 1978, s. 164.

⁴³ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 325, t. I, s. 450–451.

grubienie – K.Ł.]⁴⁴. Mamy więc najstarszą poświadczoną źródłowo informację o konieczności i sposobie budowy bastionów na ziemiach Rzeczypospolitej oraz o zastąpieniu fortyfikacji bastejowej – bastionową⁴⁵.

Oba rozwiązania (basteje wykonane z drewna i gliny oraz fortyfikacje ziemne) mogły zwiększyć poziom obronności, a dodatkowo ich wykonanie możliwe było bez konieczności dużych nakładów finansowych i organizacyjnych⁴⁶. Floriana Zebrzydowskiego należy zapisać jako wielkiego zwolennika nowoczesnych rozwiązań fortyfikacyjnych. Jako jeden z pierwszych zwrócił uwagę nie tylko na przygotowanie odpowiednich zapasów i żołnierzy do obrony fortyfikacji, ale i na jakość systemu obronnego. Nowatorstwo poglądów Zebrzydowskiego widać w porównaniu ich z koncepcją Jana Tarnowskiego. Hetman wielki koronny w swych pracach ogranicza się jedynie do stwierdzenia, że po zdobyciu zamku, należy go obsadzić załogą jedynie w przypadku, gdy miejsce jest wystarczająco przygotowane do obrony, w przeciwnym przypadku należy je zburzyć⁴⁷.

Teresa Zarębska uważa, że poglądy Floriana Zebrzydowskiego były zgodne z myślą Jana Tarnowskiego i Albrechta Hohenzollerna⁴⁸. Niestety, nie można zgodzić się z tą opinią. Powyżej przedstawiona analiza wskazuje, że skróctowa wypowiedź hetmana nadwornego ma znacznie bardziej pogłębioną myśl niż dwóch wymienionych wyżej teoretyków. Albrecht Hohenzollern nie dostrzegął, a przynajmniej nie podjął próby opisanie przemian w zakresie fortyfikacji. Rozumiał, że średniowieczne mury i wieże nie były w stanie oprzeć się ostrzałowi artyleryjskiemu. Proponował stosowanie półśrodków, polegających na szybkim odgruzowaniu i likwidacji uczynionych wyłomów⁴⁹. Nieco inaczej podchodzi do problemu Jan Tarnowski. Również dostrzegając problem, proponuje działania

⁴⁴ *Porządek żołnierski...*, s. 303.

⁴⁵ Pierwsze elementy fortyfikacji bastionowej na terenie Korony znane są z Gdańska (1547 – sypanie wału ziemnego, a w 1563 roku budowa „Rondla” św. Elżbiety). K. Hoburg, *Geschichte der Festungswerke Danzig*, Danzig 1852, s. 20–24; G. Köhler, *Geschichte der Festungen Danzig und Weichselmünde bis zum Jahre 1814 in Verbindung mit der Kriegsgeschichte der freien Stadt Danzig*, T. I, Breslau 1893, s. 204 i n.; K. Biskup, J. Stankiewicz, *Fortyfikacje miejskie Gdańska od XVI do końca XIX w.*, [w:] *Gdańsk – pomnik historii*, cz. I, (red.) A. Kostarczyk, Gdańsk 1998, s. 82 i n.; J. Stankiewicz, *Rozwój fortyfikacji miasta Gdańska w XVI i XVII w. na tle współczesnych osiągnięć sztuki fortyfikacyjnej w Europie*, [w:] *VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Historia wojskowości*, (red.) S. Okęcki, Warszawa 1960; J. Stankiewicz, *Strakowscy. Fortyfikatory, architekci i budowniczowie gdańscy*, Gdańsk 1955, s. 11.

⁴⁶ O możliwości przeprowadzenia prac budowlanych uwzględniających nowoczesne rozwiązania fortyfikacyjne w XVI stuleciu: K. Olejnik, op. cit., s. 235.

⁴⁷ [J. Tarnowski], *Rada sprawy wojennej*, [w:] *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*, t. II, wyd. W. S. Broel-Plater, Warszawa 1858, s. 235. O autorstwie traktatu zob.: S. Herbst, *Dwie kwestie wojskowego piśmiennictwa renesansu*, „Przegląd Historyczny” 1956, t. 47, z. 4, s. 783–785.

⁴⁸ T. Zarębska, op. cit., s. 240–241.

⁴⁹ A. Hohenzollern, *Księgi o rycerskich rzeczach a sprawach wojennych*, Biblioteka Kórnicka

prewencyjne polegające na tym, by „tramy i balki wysokie pozrzucać, aby nie zawadziły, gdyby z dział bito”⁵⁰. Analogiczne poglądy prezentuje Stanisław Łaski, co jak udowodnił Janusz Sikorski wynikało z bezpośrednich zapożyczeń z wówczas mocno przestarzałego dzieła Michaela Otta i Jakuba Preussa *Kriegsordnung*⁵¹. Wszyscy ci autorzy nie poruszają jednak konieczności dostosowania fortyfikacji do nowych wymogów, skupiając się na obowiązku dobrego zaopatrzenia, zapewnienia odpowiedniej liczby żołnierzy, czy zagwarantowania szybkiej odsieczy.

Najczęściej podejmowaną przez współczesnych problematyką związaną z zamkami było ich przygotowanie do obrony (zaopatrzenie) oraz rodzaje forteli możliwych do zastosowania podczas oblężenia⁵². Nie wyróżnia się pod tym względem i Florian Zebrzydowski. Stwierdza on, że w pierwszej kolejności zamek ma być obsadzony odpowiednią liczbą żołnierzy, następnie powinien być zaopatrzony w żywność (jak słusznie zauważa „bo u nas nie rychle retunki bywają”), dobrą wodą, bronią i prochem. Interesująca jest uwaga o konieczności posiadania drewna, które można byłoby wykorzystać do blokowania dziur. Ponadto, nakazuje posiadanie siekier, rydli, motyk oraz koszy⁵³. Narzędzia te miały być wykorzystane przy fortyfikowaniu twierdz, jednocześnie zalecał stosowanie koszy z ziemią, „bo gdyby nie mógł tak rychło dziury zarębić, tedy kosze nasypane może stawiać w dziurze”. Dodatkowo informuje, że kosze można wykorzystać do ochrony dział. Wprowadza również nakaz wykorzystywania piechoty przy pracach fortyfikacyjnych. Niszczony przez artylerię mury należy odgruzować tak, aby podczas szturm miejscu tuż przy murze pełniło rolę ścieżki, którą mogły docierać posiłki; nakazywał również, by dziury i wyłomy zasypywać ziemią⁵⁴.

sygn. 669, k. 41: „gdy nieprzyjaciele gwałtownym strzelanym budowanie wysokie: wieże, basty, mury, dachy odbijają, obalają i drogie zamiaują aby tym prędzej zasię dla obranienia a wolnego chodzenia drogi a miesca uczynione a odrumowane”.

⁵⁰ [J. Tarnowski], op. cit., s. 242.

⁵¹ J. Sikorski, „*Księgi hetmańskie*”..., s. 57–58.

⁵² Aby zobrazować zjawisko poszukiwania skutecznych forteli warto przytoczyć propozycję XVI-wiecznego artylerzysty Franza Helma (1500–1567). Zaproponował on, aby podczas oblężenia złapać kota ze zdobywanego miejsca. Następnie należało przymocować do niego woreczek z łatwopalną substancją i ją podpalić. Prerażone zwierzę ukryje się w dobrze znanym sobie miejscu, a przy okazji wywoła pożar w mieście lub zamku. F. Helm, *Feuer Buech*, Library University of Pennsylvania, Rare Book & Manuscript, Ms. Codex 109, k. 137–138; zob. M. Frass, *A Rocket Cat? Early Modern Explosives Treatises at Penn*, <https://uniqueatpenn.wordpress.com/2013/02/05/a-rocket-cat-early-modern-explosives-treatises-at-penn> (dostęp 25.10.2014).

⁵³ Interesujące, że podczas zaciągów organizowanych przez króla przy pomocy dworzan w 1561 roku zobowiązano, by w wozach znajdowały się takie narzędzia jak siekiery i motyki. *Artykuły, które mają być opowiadane przy rozdawaniu pieniędzy rotmistrzom jezdny i dawane na cedulach*, [w:] *Materiały do działalności wojskowej*..., s. 272; *Drabskim rotmistrzom tak ma być opowiedziano*, [w:] *ibidem*, s. 273.

⁵⁴ *Porządek żołnierski*..., s. 302, 303–304.

Pierwszy z tych aspektów widoczny jest szczególnie u Albrechta Hohenzollerna i można przyjąć, iż to on był źródłem inspiracji hetmana nadwornego⁵⁵.

Zebrzydowski zwraca uwagę, że podczas szturmów, gdy wróg zbliży się pod mury broń palna nie będzie tak skuteczna, jak „kłody zawieszono, kamienie na blankach”. Proponuje wykonanie „wieńców”, które należy wyprodukować ze smoły, siarki, żywicy. Powinny być one podczas szturmów podpalane i zrzucone z murów. Zwraca uwagę również na skuteczność skór wołowych do gaszenia ognia⁵⁶.

Bardzo istotną innowacją było stworzenie systemu wart na zamku. Autor proponuje podzielenie wszystkich żołnierzy (również jazdy) na pięć części. Straż przypadająca powinna kolejno każdej grupie co piątą noc. Kiedy umocnienie jest już oblegane, konieczne jest wartowanie również w dzień, wówczas zmiana całego wojska trwa dwie i pół doby. Jednakże sami wartownicy powinni być dodatkowo podzieleni na dwie grupy: pierwsza miała stróżować do północy, druga miała przejąć służbę aż do rana (ewentualnie w dzień do południa i do zmierzchu). Tłumaczy ten podział doświadczeniem życiowym: „bo przez całą noc jeden nie wytrzyma i dla zimna i dla snu”⁵⁷. Zastosowanie tego rozwiązania w praktyce oznaczało, że cały czas na straży znajdowała się 1/10 wszystkich sił garnizonowych. Takie rozwiązanie nie nadwężało wytrzymałości żołnierzy, jednocześnie liczba strażników na blankach była niewielka, stąd konieczność wprowadzenia zasad ostrożności. Zebrzydowski reguluje tak drobiazgowo kwestie, jak konieczność odejścia z warty za potrzebą (jedynie za pozwoleniem przełożonego)⁵⁸. Całe wojsko powinno być dobrze rozlokowane po zamku i dokładnie ordynowane, w szczególności powinien być ustalony punkt zbiórki na czas trwogi. Proponuje również, by w ciągu dnia wykorzystać wieże i na nich umiejscowić jedną osobę, która informowałaby o zagrożeniu za pomocą bębna lub dzwonu⁵⁹.

Wyodrębnienie pięciu części miało swoje uzasadnienie również przy podziale zadań w zakresie obrony murów. Zebrzydowski przyjmuje, że mamy zawsze do czynienia z planem prostokąta (kwadratu) – tym samym cztery części mają obsadzić blanki, piątą zaś ma stanowić obwód i wspomagać zagrożony odcinek muru⁶⁰. Dodać należy, iż nie uwzględniało to specyfiki inflanckiej. Wiele

⁵⁵ Dzieło Albrechta Hohenzollerna znajdowało się w bibliotece Zygmunta II Augusta, tym samym Florian Zebrzydowski mógł mieć do pracy łatwy dostęp. A. Kawecka-Gryczowa, *Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 299, poz. 3.

⁵⁶ Ibidem, s. 302–303. Podobnie: S. Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 325, t. I, s. 456.

⁵⁷ *Porządek żołnierski...*, s. 301.

⁵⁸ *Floriana Zebrzydowskiego hetmana artykuły wojskowe...*, s. 105.

⁵⁹ *Porządek żołnierski...*, s. 302.

⁶⁰ *Floriana Zebrzydowskiego hetmana artykuły wojskowe...*, s. 107; *Porządek żołnierski...*, s. 301.

zamków położonych było u zbiegu rzek i miało kształt zbliżony do trójkąta, czego przykładem może być zamek w Kokenhauzen czy Wenden⁶¹.

Interesujące są rady dotyczące wycieczek mających za zadanie niszczenie przykopów i dział oraz nękanie wrogiej armii. Dopuszcza takie działania, zaleca jednakże, aby należycie się do ataku przygotować, gdyż jest to akcja bardzo niebezpieczna dla samych atakujących. Po pierwsze, należy wprowadzić w całym garnizonie stan gotowości, przygotować artylerię i broń palną niezbędną do powstrzymania ewentualnego kontrataku. Po drugie, powinno się obsadzić wieżę żołnierzami, którzy będą obserwowali poczynania wroga. W razie kontrataku obserwatorzy mieli to sygnalizować za pomocą bębna lub działa, co miało być jednocześnie sygnałem powrotu do zamku. W pierwszej kolejności wycofać się powinna jazda, gdyż piechota mogła dostać się do twierdzy nawet po zamknięciu bramy (m.in. przez furtki). Zebrzydowski argumentuje, że konieczne jest poświęcenie żołnierzy, którzy zbyt późno wracają do zamku, „bo lepiej, aby tamta część zginęła, niżli wszyscy i z zamkiem”. Jako pierwszy z polskich teoretyków wojskowości podaje sposób „zabicia działa”. Wskazuje na konstrukcję armaty, którą za pomocą stalowego gwoźdźca, można uszkodzić tak, że „rzadko je można naprawić”⁶².

Zebrzydowski zwraca szczególną uwagę na bramy i furtki. Pierwsze powinny być otwierane w dzień i tylko przy pogodzie umożliwiającej zauważenie przeciwnika. Ciągłe otwarta powinna być w ciągu dnia jedynie furta przy bramie. Otwieranie i zamykanie zamku powinno być poprzedzone biciem w bębny, wówczas też rotmistrze powinni zwoływać na zbiórkę swoich żołnierzy. W ten sposób możliwe było ustalenie kto zdezerterował, kto mógł zostać pojmany⁶³.

Florian Zebrzydowski przytacza również radę związaną z wykryciem podkopów. Proponuje on kilka razy w ciągu doby w piwnicy ustawić bęben i nasypać na niego prochu. „Jeżeli się on proch będzie ruszał na bębnie, tedy pewnie kopają, a ku której się stronie proch potoczy, tam kopają”. Analogiczną poradę (jedynie przy zastosowaniu grochu) podaje Stanisław Łaski; obaj autorzy zaś czerpią tę informację z książki Otto i Preussa⁶⁴.

Ciekawą propozycję przedstawił hetman odnośnie ograniczenia wyszynku w oddziałach stacjonujących w miastach. Zakazuje on rotmistrzom i towarzyszom zajmować się „szynkarstwem”. Argumentuje to prawem ziemskim, które

⁶¹ Zob. Krigsarkivet (Sztokholm), Utländska kartor, Stads- och fästningsplaner, sygn. 0406:28:021:001–013 (Kokenhauzen); ibidem, sygn. 0406:28:058:001–009 (Wolmar); Krigsarkivet, Handritade kartverk nr 11, k. 27 (Kokenhauzen), 31 (Wenden). Również S. Łaski, op. cit., s. 104, pisze o fortyfikacjach na planie trójkąta.

⁶² *Porządek żołnierski...*, s. 303.

⁶³ Ibidem, s. 301–302.

⁶⁴ S. Łaski, op. cit., s. 28; *Porządek żołnierski...*, s. 302.

grozi za prowadzenie karczmy w mieście utratą szlachectwa⁶⁵. Dodaje przy tym przysłowie: „bo zły bywa rzemieśnik, który wiele rzemieśła patrzy”. Ponadto zauważa on patologie wynikające z przymusu propinacji w oddziałach. Oficerowie mający dochód ze sprzedaży alkoholu zachęcają do nieograniczonego zaopatrywania się w napoje. Oficerowie udzielają kredytu, po czym potrącają z zapłaty, co zmusza żołnierzy do dezercji⁶⁶. Ponadto hetman w artykułach wojskowych starał się ograniczyć przebywanie żołnierzy w miastach, zapobiegając przebywaniu żołnierzy w karczmach⁶⁷.

Bardzo interesujące zagadnienie dotyczy również zapewnienia odpowiedniej dyscypliny wojskowej w garnizonie. W niniejszej pracy pomijam problematykę kar, organów policyjnych i rodzajów przestępstw, natomiast chciałbym skupić się na okolicznościach poddania twierdzy. Florian Zebrzydowski zauważa, że nawet dobre walory obronne zamku, który został doskonale przygotowany i zaopatrzone w liczne wojsko garnizonowe nie zapewnia skutecznej obrony. Zdobycie zamków następuje najczęściej nie w drodze siłowej, lecz w wyniku poddania lub zdrady części załogi⁶⁸. Autor przywołuje przy tym przypadek wojny pruskiej, kiedy to takie sytuacje były przyczyną śmierci lub niewoli prawie trzydziestu rotmistrzów. Trzeba przyznać rację hetmanowi, zjawisko to w kolejnych dziesięcioleciach było coraz powszechniejsze⁶⁹.

W założeniu obrona umocnienia powinna zakończyć się odstąpieniem napastników lub śmiercią obrońców. Najpierw jednak, wykorzystując dorobek nauki niemieckiej, pewne wyjątki uzasadniające kapitulacje zaprezentowali: Stanisław Łaski i Albrecht Hohenzollern. Uznawali oni, że decyzję tą może podjąć główny dowódca w okoliczności wyczerpania zapasów żywności, prochu i pieniędzy, gdy nie ma możliwości odsieczy, ani innego ratunku⁷⁰. Na grunt polski kon-

⁶⁵ W aktach normatywnych Florian Zebrzydowski kilkakrotnie opiera się na rozwiązaniach istniejących w prawie ziemskim. *Artykuły które były opowiedziane przez wielmożego pana Florianą Zebrzydowskiego*, Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Автографы Дуровского, 321.1, nr 1, k. 1v. Nakazuje on każdemu „złoczyńce gonić a imać, a ktoby mu o to śmiał przymowić taki sam podczywość traci jako o tym w Statucie króla Kazimierza Fo XVI dostatecznie opisano”.

⁶⁶ *Porządek żołnierski...*, s. 302; W. Wach, *Królewskie i hetmańskie artykuły wojskowe w sprawie alkoholizmu*, „Trzeźwość” 12 (1937), 8, s. 526–527.

⁶⁷ *Floriana Zebrzydowskiego hetmana artykuły wojskowe...*, s. 112; W. Wach, op. cit., s. 527.

⁶⁸ Analogiczny pogląd przytacza S. Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 325, t. I, s. 421–427.

⁶⁹ Przykładowo w 1625 roku Gustaw Adolf opanował Bowsk dzięki zdrajcy, który poinformował o niebronionym oknie w piwnicy. Żołnierze szwedzcy wtargnęli do zamku i bez trudu go opanowali, gdyż garnizon liczył 30 osób (w tym 18 chorych). W czasie tego ataku starosta bowski – Butler został zabity. *Diariusz obozowy*, Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Автографы Дуровского 321.2, Nr 157, k. 2v.

⁷⁰ A. Hohenzollern, op. cit., k. 51; S. Łaski, op. cit., s. 41.

cepcja ta zaadaptowana została przez Jana Tarnowskiego, który przedstawił pięć przesłanek, dopuszczających możliwość kapitulacji. Były to: 1) brak żywności, 2) brak prochu i kul, 3) brak nadziei ratunku, w połączeniu z brakiem możliwości obrony, 4) choroby, które uniemożliwiają obronę, 5) zniszczone fortyfikacje. Hetman zaznaczył, że przed poddaniem należy „wytargować” jak najlepsze warunki opuszczenia twierdzy, nigdy jednak nie można pozwolić na wydanie głównodowodzącego⁷¹.

Florian Zebrzydowski podejmuje również to zagadnienie, co więcej, część z nich jest polemiką z poglądami Jana Tarnowskiego oraz Stanisława Łaskiego i Albrechta Hohenzollerna. Wbrew poglądom dotychczasowych teoretyków sprzeciwia się enumeratywnemu wymienianiu okoliczności honorowej kapitulacji. Dla Zebrzydowskiego istnieje tylko jedna przesłanka – głód⁷². Szczególnie złośliwie odnosi się do poglądu hetmana wielkiego koronnego, iż jedną z honorowych kapitulacji jest brak prochu, „bo gdzieby takie wymówki szły, wystrzelałyby drugi prochu za dzień, coby go mogło być za tydzień, nieopatrzyłyby go iżby zgorzał”. W konsekwencji zakazuje niepotrzebnego strzelania, dzięki temu ograniczeniu zostanie zużycie amunicji i prochu. Ponadto, niecelne strzelanie ośmiela wroga do ataku. By poprawić celność, proponuje również stosować kilka razy w tygodniu szkolenie w strzelaniu, nie tylko u artylerzystów, ale i wśród piechoty⁷³. Sprzeciwia się również radom Albrechta Hohenzollerna, który twierdził, iż należało dawać obłożonym termin odsieczy. Zdaniem hetmana prowadziłyby to do patologii, polegającej na poddaniu zamku mimo posiadanych możliwości do dalszej obrony. Ustanawia również nowy termin służby na zamku: wydłuża on ćwierć z 12 (nadal stosowaną w wojskach polowych) na 13 tygodni⁷⁴. Wbrew pozorom zmiana ta miałaby istotne konsekwencje, gdyż w ciągu roku nieopłaconych było aż 29 lub 30 dni, po zmianie ćwierci właściwie równałyby się rokowi kalendarzowemu (brakowałyby 1 lub 2 dni)⁷⁵.

⁷¹ J. Tarnowski, *Consilium rationis belicae*, wyd. T. M. Nowak, Warszawa 1987, s. 133.

⁷² Jak zauważa S. Sarnicki (Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 325, t. I, s. 455) w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim nie było szczegółowych regulacji dotyczących zasad poddania zamków, dlatego autor podaje prawo zwyczajowe stosowane w Niemczech. Tamże w przypadku braku żywności i wody głównodowodzący składa stronie przeciwnej zobowiązanie, iż jeżeli nie otrzyma wsparcia w ciągu 40 dni, wówczas skapituje. Termin ten został zaczerpnięty z Pisma Świętego, konkretnie zaś z 40-dniowego postu Chrystusa na pustyni.

⁷³ Hetman odnotowuje tę uwagę również w prawach wojskowych: *Floriana Zebrzydowskiego hetmana artykuły wojskowe...*, s. 97.

⁷⁴ *Porządek żołnierski...*, s. 303, 305.

⁷⁵ J. Urwanowicz zwrócił uwagę na powtarzające się bunty w armii tureckiej, które były skutkiem niepokrywania się kalendarza podatkowego z terminarzem wypłat dla żołnierzy. Idem, *Wojskowe „sejmiki” koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Białystok 1996, s. 18.

Najwybitniejszy teoretyk i reformator wojskowości doby staropolskiej – Jan Tarnowski – był związany z armią polową stacjonującą na południowo-wschodnich kresach. Były to przede wszystkim oddziały jazdy, a ich zadanie polegało na obronie przed najazdami tatarskimi⁷⁶. Obok tej armii istniał drugi ośrodek wojskowy związany z oddziałami nadwornymi⁷⁷. Tenże, niestety, nie miał ani jednolitej struktury, ani nie wyróżniał się ciągłością rozwoju. Istotnym epizodem był okres wojen inflanckich. Florian Zebrzydowski oparając się na oddziałach nadwornych, wielokrotnie wzmocnionych zaciągami publicznymi, musiał stworzyć armię, która poradziłaby na nietypowym teatrze działań wojennych, jakim były Inflanty. Żołnierze polscy uczestniczyli w wojnie nieprzerwanie od 1561 roku, aż do rozejmu z Moskwą w 1570 roku⁷⁸, a niektóre oddziały jako tzw. żołnierze parnawscy pełniły posługę nawet w okresie wielkiego bezkrólewia⁷⁹. Reformy zapoczątkowane przez hetmana wojsk zaciężnych, wobec długotrwałego kryzysu politycznego i finansowego w latach 1572–1576 nie zostały trwale wykorzystane, co nie umniejsza roli Zebrzydowskiego jako teoretyka i reformatora armii koronnej.

* * *

Podsumowując myśl wojskową prezentowaną przez Zebrzydowskiego, należy podkreślić, iż często odwoływał się do wzorców niemieckich, znał również specyfikę litewską, moskiewską, turecką i kozacką⁸⁰. Co więcej, dostrzegał szczegółowe różnice w wojskowości koronnej i litewskiej⁸¹. W swoich pracach wykorzystywał doświadczenia wojny z Zakonem Krzyżackim z lat

⁷⁶ Z. Spieralski, *Z problematyki wzajemnych kontaktów między polską i husycką sztuką wojenną*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1957, R. 2, z. 2, s. 263.

⁷⁷ W aspekcie prawnym urzeczywistnieniem tej odrębności były artykuły wojskowe wydawane przez Mikołaja Zebrzydowskiego dla wojsk nadwornych. W tym kontekście związane z wojskami nadwornymi są artykuły Floriana Zebrzydowskiego, jak i później Stanisława Cikowskiego oraz Jana Zborowskiego (lata: 1561, 1565, 1570). K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*”..., s. 206–215.

⁷⁸ A. Янушкевіч, op. cit., s. 194–210; G. Lesmaitis, *Dokumenty Metryki Litewskiej o zaciężnych polskich na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego za czasów Zygmunta Augusta*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, (red.) W. Walczak i K. Łopatecki, t. II, Białystok 2010, s. 241–248.

⁷⁹ Biblioteka PAN i PAU w Krakowie, sygn. 1041, k. 11; E. Dubas-Urwanowicz, *Problem obrony kraju na koronnych zjazdach szlacheckich przed pierwszą konwokacją (lipiec 1572 – styczeń 1573)*, [w:] *Wojsko – Społeczeństwo – Historia*..., s. 58.

⁸⁰ Przykładowo: *Artykuły które były opowiedziane przez wielmożego pana Floriana Zebrzydowskiego*, Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Автографы Дуровского 321.1, Nr 1, k. 3v–4. (o taktyce pozorowanej ucieczki, błyskawicznej reorganizacji i ataku stosowanego przez Turków, a także odwołanie się do wojskowości kozackiej).

⁸¹ Tej drugiej przyznaje prymat m.in. w organizacji i funkcjonowaniu straży polnej. *Porządek żołnierski*..., s. 304.

1519–1521, co było bardzo przydatne wobec konieczności prowadzenia wojny w Inflantach⁸².

Florian Zebrzydowski do prezentowanych poglądów przez współczesnych mu teoretyków wojskowości ma stosunek krytyczny. Wielokrotnie można dostrzec polemikę w stosunku do współczesnych tez dotyczących zasad poddania zamku, organizacji wojsk stacjonujących na terenie umocnień. Dobrze to świadczy o jego zdolnościach intelektualnych, wskazuje również na umiejętność połączenia wiedzy teoretycznej z praktyką wojenną.

Hetman nadworny koronny rozpowszechnił wśród elit Rzeczypospolitej kilka bardzo ważnych koncepcji dotyczących fortyfikacji i ich obrony:

- 1) używał pojęcia *strzelby pobocznej* – czyli konieczności wysunięcia przed mur ufortyfikowanych lokacji, które ochraniałyby kurtyny ostrzałem flankującym;
- 2) ustalił długość kurtyny, w oparciu o zasięg ręcznej broni palnej znajdującej się w posiadaniu obrońców;
- 3) proponował wprowadzenie fortyfikacji bastionowych;
- 4) przekonywał o konieczności wykonywania doraźnych umocnień (bastei), które mogły w znaczący sposób wzmocnić walory obronne zamku;
- 5) uzasadniał konieczność wydzielenia sił garnizonowych do pełnienia straży: 10% stanu osobowego wojska ze zmianą co sześć godzin;
- 6) ograniczał możliwość poddania umocnienia jedynie do sytuacji całkowitego braku żywności;
- 7) podwyższał dla piechoty czas trwania kwartalnej służby wojskowej z 12 do 13 tygodni.

Odnosnie do przygotowania umocnienia do obrony, organizacji sił zbrojnych w zamku, jak i zasad poddania fortyfikacji prezentuje najbardziej spójny i racjonalny program wśród XVI-wiecznych teoretyków wojskowości. Jest on, co należy podkreślić, bardziej dojrzały niż zaproponowany przez Stanisława Łaskiego, Jana Tarnowskiego, a nawet Albrechta Hohenzollerna. Trzeba zaakcentować, że powyższe wymienione sądy nie były nowatorskie na tle Europy, ale stanowiły ważny element rozwoju świadomości nowożytnej sztuki wojennej na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poglądy Floriana Zebrzydowskiego miały bezpośredni wpływ na kształt pracy *Księgi hetmańskie* Stanisława Sarnickiego; zagadnienie to wymaga jednak dalszych szczegółowych badań.

⁸² Szczegółowe odwołanie się przez Zebrzydowskiego do kampanii pruskiej wynika z faktu, że jego ojciec – Jan – był rotmistrzem w czasie tej wojny. K. Łopatecki, *Zdrada Stanisława Radwankowskiego i jej wpływ na ukształtowanie przestępstwa poddania zamku*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. I, (red.) M. Mikołajczyk, J. Ciągwa, P. Fiedorczyk, A. Stawarska-Rippel, T. Adamczyk, A. Drogoń, W. Organiściak, K. Kuźmicz, Białystok–Katowice 2010, s. 285–300.

Florian Zebrzydowski's views on fortification, defence and surrender of fortresses

The article presents views of Florian Zebrzydowski (Hetman of the Crown, Greater Castellan of Lublin) concerning preparedness of castles for defence and the admissibility of their surrender. Zebrzydowski was the first person in the Commonwealth to formulate the need to rebuild castles and to introduce bastion fortification. He stressed that it was important to build field fortifications and to construct provisional tower fortifications next to castles. As far as organizational matters are concerned, he divided the army in such a way that only 10% of soldiers stood guard while maintaining vigilance. Finally, he was critical about his contemporary military practitioners and theoreticians, who considered various circumstances allowing to surrender a fortress. According to the Hetman, the only premise to do so was hunger combined with the lack of possibility to get rescue.

Summing up, with reference to the analyzed matter, Florian Zebrzydowski presents the most coherent and rational program among those created by the XVI c. Commonwealth military theoreticians.

Key words: modern fortifications, Florian Zebrzydowski, surrender, military writing, military law

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 325, t. I.

Biblioteka Jagiellońska, rkps. 171.

Biblioteka Kórnicka sygn. 669.

Biblioteka PAN i PAU w Krakowie, sygn. 1041.

Krigsarkivet (Sztokholm),

Utländska kartor, Stads- och fästningsplaner, sygn. 0406:28:021:001–013; 0406:28:058:001–009.

Handritade kartverk nr 11.

Library University of Pennsylvania, Rare Book & Manuscript, Ms. Codex 109.

Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург

Автографы Дуровского 321.1, nr 1.

Автографы Дуровского 321.2, nr 157.

Źródła drukowane

Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, t. VIII: *Prawa i przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, t. I, z. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1885.

- Bielski M., *Kronika*, t. II, wyd. K. J. Turowski, Sanok 1856.
- Die Kriegsordnung des Markgrafen zu Brandenburg Ansbach und Herzogs zu Preussen Albrecht des Aelteren – Königsberg 1555*, hrsg. H. J. Bomelburg, B. Chiari, M. Thomae, Braunschweig 2006.
- Hetman Florian Zebrzydowski o porządku wojennym*, wyd. S. Bodniak, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1931, R. 3, z. 2.
- Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego*, wyd. S. A. Lachowicz, Wilno 1842.
- Materiały do działalności wojskowej Floriana Zebrzydowskiego*, wyd. J. Jasnowski, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1937, t. 9, z. 2.
- Orzechowski S., *Dzieła w niektórych przedmiotach pisane*, tłum. Z. A. Nałęcz, t. II, Wrocław 1826.
- Paprocki B., *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858.
- Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, oprac. S. Kutrzeba, Kraków 1937.
- Prawa, przywileje, statuty i lauda księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, oprac. S. Kutrzeba, [w:] *Archiwum Komisji Prawniczej PAU*, t. IX, Kraków 1913.
- Stanisława Łaskiego wojewody sieradzkiego prace naukowe i dyplomatyczne*, wyd. M. Malinowski, Wilno 1864.
- Święcicki T., *Historyczne pamiątki*, wyd. J. Bartoszewicz, t. II, Warszawa 1859.
- Tarnowski J., *Consilium rationis belicae*, wyd. T. M. Nowak, Warszawa 1987.
- [Tarnowski J.], *Rada sprawy wojennej*, [w:] *Zbiór pamiątek do dziejów polskich*, t. II, wyd. W. S. Broel-Plater, Warszawa 1858.
- Urzędnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1990.
- Władztwo Polski w Prusiech Zakonnych i Książęcych, 1545–1657: wybór źródeł*, wyd. A. Vetulani, Wrocław 1953.
- Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв.*, t. VI: *Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки, первая половина XVI в.*, wyd. M. M. Кром. Москва–Варшава 2002.

Literatura

- Biskup K., Stankiewicz J., *Fortyfikacje miejskie Gdańska od XVI do końca XIX w.*, [w:] *Gdańsk – pomnik historii*, cz. I, (red.) A. Kostarczyk, Gdańsk 1998.
- Błaszczyk G., *Ustawy i artykuły wojskowe Polski i Litwy do 1569 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1998, t. 49.
- Bodniak S., *Przedmowa*, [do:] *Hetman Florian Zebrzydowski o porządku wojennym*, wyd. S. Bodniak, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1931, R. 3, z. 2.
- Bogdanowski J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski: od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa 1996.

- Czubiński L., *Polskie wojskowe prawo karne w zarysie*, Warszawa 1981.
- Dubas-Urwanowicz E., *Problem obrony kraju na koronnych zjazdach szlacheckich przed pierwszą konwokacją (lipiec 1572 – styczeń 1573)*, [w:] *Wojsko – Społeczeństwo – Historia. Prace ofiarowane profesorowi Mieczysławowi Wrzosekowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę jego urodzin*, (red.) W. Fedorowicz, J. Snopko, Białystok 1995.
- Ferenc M., *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Oświęcim 2014.
- Ferenc M., *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008.
- Ferenc M., *Służba wojskowa dworzan króla Zygmunta Augusta*, [w:] *Dwór i kraj. Między centrum a peryferiami władzy*, red. R. Skowron, Kraków 2003.
- Frasz M., *A Rocket Cat? Early Modern Explosives Treatises at Penn*, <https://uniqueatpenn.wordpress.com/2013/02/05/a-rocket-cat-early-modern-explosives-treatises-at-penn> (dostęp 25.10.2014).
- Herbst S., *Dwie kwestie wojskowego piśmiennictwa renesansu*, „Przegląd Historyczny” 1956, t. 47, z. 4.
- Herbst S., *Potrzeba historii, czyli o polskim stylu życia*, t. I–II, Warszawa 1978.
- Hoburg K., *Geschichte der Festungswerke Danzig*, Danzig 1852.
- Janicki M., *Grunwald w tradycji polskiej od XV do XVII wieku*, [w:] *Znak świętego zwycięstwa. W sześćsetną rocznicę bitwy pod Grunwaldem. Katalog wystawy 15 lipca – 30 września 2010 Zamek Królewski na Wawelu*, t. I: Studia, Kraków 2010.
- Kaniewska I., *Małopolska reprezentacja sejmowa za czasów Zygmunta Augusta, 1548–1572*, Kraków 1974.
- Kawecka-Gryczowa A., *Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988.
- Kempa T., *Sekretarze królewscy na służbie u Radziwiłłów w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, (red.) E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006.
- Köhler G., *Geschichte der Festungen Danzig und Weichselmünde bis zum Jahre 1814 in Verbindung mit der Kriegsgeschichte der freien Stadt Danzig*, T. I, Breslau 1893.
- Kuchowicz Z., *Barbara Radziwiłłówna*, Łódź 1989.
- Kutrzeba S., *Dawny zarząd Wawelu*, [w:] *Rocznik Krakowski*, t. 8, (red.) S. Krzyżanowski, Kraków 1906.
- Lesmaitis G., *Dokumenty Metryki Litewskiej o zaciężnych polskich na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego za czasów Zygmunta Augusta*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, (red.) W. Walczak i K. Łopatecki, t. II, Białystok 2010.
- Listy polskie XVI wieku*, (red.) K. Rymut, t. I, Kraków 1998.
- Listy polskie XVI wieku*, (red.) K. Rymut, t. II, Kraków 2001.
- Łopatecki K., *„Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012.

- Łopatecki K., *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013.
- Łopatecki K., *Zdrada Stanisława Radwankowskiego i jej wpływ na ukształtowanie przestępstwa poddania zamku*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. I, (red.) M. Mikołajczyk, J. Ciągwa, P. Fiedorczyk, A. Stawarska-Rippel, T. Adamczyk, A. Drogoń, W. Organiściak, K. Kuźmich, Białystok–Katowice 2010.
- Makowiec P., *Działalność wojskowa hetmana Floriana Zebrzydowskiego*, „Materiały do Historii Wojskowości” 2004, nr 2.
- Olejnik K., *Obrona polskiej granicy zachodniej od końca XIV do schyłku XVIII wieku*, Poznań 1985, s. 235.
- Olejnik K., *Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku*, Poznań 1976.
- Plewczyński M., *Hetman zaciężny Stanisław Leśniowski herbu Roch ok. 1505–1565*, [w:] *Wojsko – Społeczeństwo – Historia. Prace ofiarowane profesorowi Mieczysławowi Wrzosekowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę jego urodzin*, (red.) W. Fedorowicz, J. Snopko, Białystok 1995.
- Plewczyński M., *Naczelne dowództwo armii koronnej w latach 1501–1572*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1992, t. 34.
- Plewczyński M., *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985.
- Puchowski K., *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej obojga narodów: studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk 2007.
- Rafacz J., *Sąd referendarski koronny: z dziejów obrony prawnej chłopów w dawnej Polsce*, Poznań 1948.
- Sikorski J., „*Księgi hetmańskie*” Stanisława Sarnickiego na tle piśmiennictwa wojskowego w Polsce XVI wieku. Część I, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1966, t. 12, z. 2.
- Sikorski J., *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*, Warszawa 1991.
- Spieralski Z., *Jan Tarnowski*, Warszawa 1977.
- Spieralski Z., *Z problematyki wzajemnych kontaktów między polską i husycką sztuką wojenną*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1957, R. 2, z. 2.
- Stankiewicz J., *Rozwój fortyfikacji miasta Gdańska w XVI i XVII w. na tle współczesnych osiągnięć sztuki fortyfikacyjnej w Europie*, [w:] *VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Historia wojskowości*, red. S. Okęcki, Warszawa 1960.
- Stankiewicz J., *Strakowscy. Fortyfikatorzy, architekci i budowniczowie gdańscy*, Gdańsk 1955.
- Sucheni-Grabowska A., *Zygmunt August: król Polski i Wielki Książę Litewski: 1520–1562*, Warszawa 1996.
- Szorc A., *Kolegium jezuickie w Braniewie i jego księgozbiór, 1565–1626*, Olsztyn 1998.
- Tomczak A., *Walenty Dembiński, kanclerz egzekucji (ok. 1504–1584)*, Toruń 1963.

Turnbull S., *Crusader Castles of the Teutonic Knights*, vol. 2: *The stone castles of Latvia and Estonia 1185–1560*.

Urwanowicz J., *Wojskowe „sejmiki” koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Białystok 1996.

Wach W., *Królewskie i hetmańskie artykuły wojskowe w sprawie alkoholizmu*, „Trzeźwość” 1937, R. 12, z. 8.

Zarębska T., *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*, Warszawa 1975.

Янушкевіч А., *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. ма-награфія*, Мінск 2007.